

UOT: 94(479.24)1875/1899:63(479.242)

XIX ƏSRİN SON RÜBÜNDƏ YELİZAVETPOL QUBERNİYASINDA
KƏND TƏSƏRRÜFATININ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

©2025

ŞƏFA MUSAYEVA*

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ORCID: 0000-0003-4641-1713; e-mail: musayeva_shafa@list.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.2.52>**Xülasə:**

XIX əsrin sonlarında Rusiyanın iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər, yeni sənaye sahələrinin (pambıq-parça, ipək, dağ-mədən və s.) təşəkkül tapması imperiyanın bütün ucqarlarının, o cümlədən Şimali Azərbaycanın və onu bölgələrinin iqtisadiyyatının, xüsusən kənd təsərrüfatının ümumrusiya iqtisadi sisteminə daha geniş daxil olmasına şərait yaradırdı. Rusiya iqtisadiyyatının artan tələbatı Azərbaycanda yeni təsərrüfat sahələrinin daha intensiv inkişafını stimullaşdırırdı. Rusiyanın Azərbaycanı siyasi fəthindən bir qədər sonra başlamış iqtisadi fəthi bu ölkədə sənaye kapitalizminin inkişafı ilə eyni vaxta təsadüf edirdi ki, bu dövrdə çarizm Azərbaycandan öz sənayesi üçün xammal ixrac etməyə və burada öz sənaye məhsullarını realizə etməyə başlayırdı. XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol quberniyasının kənd təsərrüfatında əmtəə-pul münasibətləri getdikcə inkişaf edir, əmtəə istehsalı artır, müzdli əməkdən istifadə, yeni müntəzəqqi texnikanın tətbiqi genişlənirdi. Buna baxmayaraq bu sahədə hələ də kiçik kəndli təsərrüfatları üstünlük təşkil edirdi.

Açar sözlər: *Şimali Azərbaycan, Yelizavetpol quberniyası, XIX əsrin sonları, kənd təsərrüfatı, aqrar münasibətlər, iqtisadi inkişaf*

AGRICULTURE IN YELIZAVETPOL GOVERNANCE IN THE LAST
QUARTER OF THE 19th CENTURY

©2025

SHAFa MUSAYEVA*

Azerbaijan State Agrarian University
ORCID: 0000-0003-4641-1713; e-mail: musayeva_shafa@list.ru

Changes in the economy of Russia at the end of the 19th century, the formation of new branches of industry (cotton-paper, silk, mining, etc.) led to a wider inclusion of the economy of all the regions of the empire, including Azerbaijan and its regions, especially agriculture, into the all-Russian economic system, created conditions. The growing demand of the Russian economy stimulated more intensive development of new economic fields in Azerbaijan. The economic conquest of Azerbaijan, which began shortly after Russia's political conquest, coincided with the

development of industrial capitalism in this country. During this period, tsarism began to export raw materials for its industry from Azerbaijan and sell its industrial products here. At the end of the 20th century, commodity-money relations in the agriculture of Yelizavetpol gubernia were gradually developing, commodity production was increasing, the use of hired labor, and the application of new advanced technology were expanding. Despite this, small peasant farms continued to predominate in this sector.

Keywords: North Azerbaijan, Yelizavetpol governorate, late term 19th century, agriculture, agrarian relations, economic development

К ПОЛОЖЕНИЮ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ В ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА

©2025

ШАФА МУСАЕВА*

*Азербайджанский государственный аграрный университет
ORCID: 0000-0003-4641-1713; e-mail: musayeva_shafa@list.ru

Резюме:

Изменения, произошедшие в экономике России в конце XIX века, складывание новых отраслей промышленности (хлопко-бумажной, шелковой, горнодобывающей и др.) создали благоприятные условия для более широкого вовлечения экономики, особенно сельского хозяйства всех окраин империи, в том числе Азербайджана и его регионов, в общероссийскую экономическую систему. Растущие потребности российской экономики стимулировали более интенсивное развитие новых отраслей хозяйства в Азербайджане. Экономическое завоевание Азербайджана, начавшееся вскоре после его политического завоевания Россией, совпало с развитием промышленного капитализма в стране. В этот период царизм начал активно вывозить из Азербайджана сырье для своей промышленности и сбывать здесь свою промышленную продукцию. В конце 19 века товарно-денежные отношения в сельском хозяйстве Елизаветпольской губернии постепенно развивались, росло товарное производство, расширялось использование наемного труда, применение новой перерабатывающей техники. Несмотря на это, в этой отрасли по-прежнему преобладали мелкокрестьянские хозяйства.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Елизаветпольская губерния, конец XIX века, сельское хозяйство, аграрные отношения, экономическое развитие

Giriş

Təqdim olunan məqalədə XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol quberniyasında kənd təsərrüfatının vəziyyəti təhlil olunur, əsas kənd təsərrüfatı sahələrinin, torpaq

və aqrar münasibətlərin inkişaf xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. Araşdırılan dövrdə Yelizavetpol quberniyasının iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Quberniyada kənd təsərrüfatının inkişafının xarakterinə ilk növbədə, quberniyanın iqlim və torpaq şəraitinin müxtəlifliyi öz təsirini göstərirdi. 38340 kv. verst və ya 3.963.910 desyatin sahəsi olan quberniyanın əsas ərazisi düzən, dağətəyi və dağlıq ərazilərdən (zolaqlardan) ibarət idi.¹ Kür-Araz ovalığı quberniyanın düz ortasını təşkil edir və Zəngəzur qəzası istisna olmaqla quberniyanın bütün qəzalarının ərazisini tuturdu. Yelizavetpol quberniyasının cənub hissəsində, Kiçik Qafqazın ətəklərində yerləşən Zəngəzur qəzasına demək olar ki, düzən yer yox idi.

Quberniyanın kənd təsərrüfatında əsas yeri əkinçilik tuturdu. Əhalinin əsas hissəsi, hətta köçmə maldarlıqla məşğul olanların bir hissəsi belə daha faydalı olduğuna görə əkinçiliklə məşğul olmağı üstün tuturdu. Quberniyada iri təsərrüfatlar demək olar ki yox idi, nisbətən böyük torpaq sahibləri təsərrüfatla məşğul olmayaraq öz torpaqlarının kiçik hissələrlə aztorpaqlı kəndlilərə icarəyə verməyi üstün tuturdular. İcarə əsasən məhsullun 1/10 hissəsini və bəzi hallarda hətta 1/3 hissəsini (malcəhət) təşkil edirdi. Əkinçilik sistemi (üçtarlı və ikitarlı) quberniyada bərabər yayılmamışdı, hətta qəzalarda və nahiyələrdə fərqli xüsusiyyətlərə malik idi.

Torpağın əkilməsi əsasən primitiv üsullarla, kotan və xışdan istifadə edilməklə aparılırdı. Sakinlərin ixtiyarında olan torpağın miqdarı hər qəzanın ərazisindən, torpağın təsərrüfat əhəmiyyətindən, əkinə yararlığından və s. amillərdən asılı olaraq dəyişirdi. XIX əsrin sonlarında istifadədə quberniya üzrə 1.842.368 desyatin torpaq var idi ki, onun əksəriyyəti (1.229.942 des.) pay (nadel) torpaqları idi. İcarəyə götürülmüş torpaqların ümumi sahəsi 600.391 des. təşkil edirdi. Torpaq sahələrinin (pay, özəl, icarə torpaqları ilə birlikdə) ən çoxu Yelizavetpol qəzasında (452.653 des.), Zəngəzur (268 min des.), Şuşa (248 min), Qazax (246 min) qəzalarında yerləşirdi. Ən az isə Ərəş (127 min), Cəbrayıl (140 min), Nuxa (150 min) və Cavanşir (207 min) qəzalarında idi.²

Əsas mətn

Rusiyada əmtəə-pul münasibətlərinin və sənayenin (kapitalizmin) inkişafı Azərbaycanın bütün bölgələrinin, o cümlədən Yelizavetpol quberniyasının iqtisadiyyatının inkişafına böyük təsir göstərirdi. Bu özünü əmtəə istehsalının genişlənməsində, yeni kənd təsərrüfatı sahələrinin və daxili bazarın meydana gəlməsində, yeni texnikanın və aqrotekniki qaydaların geniş tətbiqində, sahələrarası əlaqələrin, ticarətin. nəqliyyat kommunikasiya şəbəkələrinin genişlənməsində, yeni təsərrüfat metodlarına keçilməsində göstərirdi. Bütün bunlar bütün Azərbaycanda olduğu kimi Yelizavetpol quberniyasının iqtisadiyyatında, o cümlədən aqrar münasibətlərdə ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarırdı. Araşdırılan dövrdə quberniyanın kənd təsərrüfatının inkişafında nəzərə çarpan ən mühüm amil bu sahədə əmtəə istehsalının artması idi.

¹ **Сборник сведений о Елисаветпольской губернии.** Издание Елисаветпольского губернского статистического комитета; сост. И.Л.Сегаль. Тифлис, Типография Т-ва Версичев и Каменмахер, 1902, с.4.

² **Yenə orada, Сборник сведений о Ели....**, с.25.

Dövrün statistik materialları quberniyada XIX əsrin sonlarında əkinçilik sahəsində məhsuldarlığın səviyyəsi haqqında da müəyyən təsəvvürlər yaratmağa imkan verir. İ.Seqalın tərtib etdiyi Yelizavetpol quberniyası haqqında məlumatlar toplusunda (1902) 1884-1900-cü illər ərzində Yelizavetpol quberniyasında əkin sahələri və məhsuldarlıq haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Təqribi xarakter daşıyan bu məlumatlardan aydın olur ki, dövriyyəyə daxil edilən əkin sahələrinin həcmi ilə onlardan götürülən məhsulun həcmi arasında heç də bütün illərdə mütənəsiblik olmamışdır. Əgər 1883-cü ildə 312.852 çətvər (çetvert) toxum səpilmiş və 1.982 çətvər məhsul götürülmüşdüsə, 1897-ci ildə 586090 çətvər toxum səpilmiş, 3124043 çətvər məhsul götürülmüş, 1899-cu ildə 726. 403 çətvər sahədə toxum səpilmiş, 2.817 çətvər məhsul götürülmüşdü. 17 il ərzində səpilən toxumun miqdarı iki dəfə (413 çətvər) artmışdır.³ Lakin sakinlərin bir qayda olaraq öz gəlirlərini gizlətdiklərini, eləcə də məlumatların toplanılması üsullarının qeyri-təkmilliyini nəzərə alsaq, bu göstəricilərin real vəziyyəti heç də obyektiv əks etdirmədiyi qənaətinə gələ bilərik.

Bu illərdə bir sıra amillərin təsiri altında həm əkin sahələrinin, həm də məhsulun həcmində ciddi fərqlər (artma və azalmalar) müşahidə olmuşdur. Bu amillər sırasında quraqlıq, su daşqınları, müxtəlif xəstəliklər, ziyanvericilərin çoxalması və s. amilləri göstərmək olar. 1899-cu ildə havaların əlverişli keçməsi həm əkin sahələrinin (726. 402), həm də məhsuldarlığın artmasına (2.817 çətvər) müsbət təsir göstərmişdi, növbəti ildə isə əksinə, məhz əlverişsiz hava şəraiti və ziyanvericilərin artması səbəbindən əkin sahələri (529.402) və məhsuldarlıq (2.076) aşağı düşmüşdü. 1883-1899-cu illər ərzində Ərəş qəzasında əkin sahələrin həcmi 7 dəfəyə yaxın, Nuxa qəzasında 4 dəfə, Şuşa qəzasında 3 dəfə, Qazax və Yelizavetpol qəzalarında 2 dəfə artmışdı. Qəzalardan yalnız Cəbrayıl qəzasında artım cüzi olmuşdur. Bütövlükdə quberniya üzrə əkin sahələrinin həcmi orta hesabla 2.3 dəfə artmışdı.⁴

Quberniyanın kənd təsərrüfatında araşdırılan dövrdə mühüm yeri taxıl məhsulları istehsalı tuturdu. Lakin quberniyada istehsal olunan taxılın heç də hamısı əmtəəlik deyildi. Təhlillər hələ 70-80-ci illərdə quberniya əhalisinin taxıl ehtiyacının ümumən daxili istehsal hesabına ödənildiyini göstərir. Bunu araşdırılan dövrdə Yelizavetpol qubernatorlarının illik hesabatları və digər mənbələr də təsdiq edir. Bunu təsdiq edən mühüm göstərici adambaşına düşən taxılın miqdarını əks etdirən rəqəmlərdir. Yelizavetpol qubernatoru 1884-cü ilə dair hesabatında göstərirdi ki, hesabat ilində taxıl məhsulu o dərə qaneedicidir ki, toplanmış taxılla xalqın ehtiyacını tam ödəmək mümkündür. Həmin ildə quberniyada 2.457.155 çətvər taxıl və kartof yığılmışdı, bu da adambaşına orta hesabla 4 çətvər təşkil edirdi. Bu həm əhalini ərzaqla təmin etmək, həm də gələcək əkin üçün toxumluc üçün kifayət

³ **Обзор Елисаветпольской Губернии за 1898 год. (приложение к всеподданнейшему отчету).** Тифлис, Типография Грузинск. Издательск. Т-ва, 1899, с.3; **Сборник сведений о Елисаветпольской губернии.** Издание Елисаветпольского губернского статистического комитета; сост. И.Л.Сегаль, Тифлис, Типография Т-ва Версичев и Каменмахер, 1902, с.28.

⁴ **Обзор Елисаветпольской Уенə orada, Губернии за 1898 год...** 1899, с.2; **Сборник сведений о Елисаветпо....**, 1902, с.30.

edirdi.⁵ Araşdırılan dövrdə istehsal olunan taxılın demək olar ki, hamısı şəxsi istehsala gedirdi. Bununla yanaşı, 70-80-ci illərdə quberniyada taxılın müəyyən hissəsi də quberniyadan kənara çıxarıldı. 1870-ci illərin qubernator hesabatlarında taxılın yerli əhalinin ehtiyaclarından əlavə Tiflis bazarına çıxarıldığı, hərbi hissələrin intendant hissələrinə satıldığı və hətta İrana ixrac edildiyi bildirilirdi.

Ə.Sumbatzadənin müxtəlif mənbələrin təhlili əsasında tərtib etdiyi cədvəldə 1868-1900-cü illərdə Azərbaycanda (Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında) taxıl bitkilərinin istehsalının inkişaf dinamikası öz əksini tapmışdır.⁶ Həmin cədvəldən görünür ki, Yelizavetpol quberniyasının təşkil olunduğu 1868-ci ildə quberniyada 290909 çətvər taxıl əkilmiş, 1780572 çətvər məhsul yığılmışdı. Sonrakı dövrlərdə həm əkində, həm də yığımda tərəddüdlər müşayiət olunmuşdur. Məsələn, 1879-cu ildə bu rəqəmlər 345108 çətvər və 896338 çətvər (azalma), 1886-cı ildə 487596 və 3087730 çətvər (artma), 1890-cı ildə 533369 və 25211962 çətvər (artma), 1896-cı ildə 640329 və 3657573 çətvər (artma), 1898-ci ildə 598802 və 3193749 çətvər, 1899-cu ildə isə 736731 və 2876983 çətvər təşkil etmişdir. Əkinçilik mədəniyyətinin və mütərəqqi texnikanın tətbiqinin aşağı səviyyədə olduğu bir dövrdə məhsulun, o cümlədən taxıl məhsulunun ümumi yığımına təsir göstərən əsas amil müxtəlif təbii amillər idi. Ə.Sumbatzadənin hesablamalarına görə 1868-1870-ci illərdə quberniyada orta illik məhsuldarlıq 1610571, 1884-1889-cu illərdə 2770086, 1890-1894-cü illərdə 2962086, 1896-1899-cu illərdə 3238236 çətvər təşkil etmiş, 70-ci illərlə müqayisədə 90-cı illərdə orta məhsuldarlıq 2.5 dəfə artmışdı, Lakin XIX əsrin son on beş ili ərzində Bakı quberniyasında məhsuldarlıq orta hesabla təqribən 2 dəfə artsa da, Yelizavetpol quberniyasında daha az, cəmi 85 faiz artmışdı.⁷ Belə kəskin fərq əsas etibarilə Bakı quberniyasının Xəzər-Volqa ticarət yoluna çıxış imkanlarının daha çox olması, Rusiyanın daxili bazarı ilə əlaqələrinin inkişafı ilə əlaqədər idi.

XIX əsrin son on beş ilində quberniyada taxıl istehsalının vəziyyətinin təhlili göstərir ki, taxıl istehsalında buğdanın ümumi çəkisi həmişə yüksək olmuş, 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində taxıl məhsullarının 3-də 2 hissəsini, 80-ci illərin ikinci yarısında, 90-cı illərdə 5-də 3 hissəsini təşkil etmişdir. Taxıl istehsalının artması onun təkcə əhalinin istehlakına deyil, həmçinin satışına da imkan yaradırdı. Yelizavetpol qubernatorunun 1881-ci il üçün hesabatında qeyd olunurdu ki, yığılmış taxıl nəinki əhalinin ehtiyaclarının ödəməyə və hətta məhsulun yarısının satışı çıxarmağa imkan verir.⁸ Bütün bunlar quberniyada istehsal olunan taxılın əhalinin ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, əmtəlik taxıl istehsalının artdığını da təsdiq edir. Ə.Sumbatzadə təsdiq edir ki, həmin dövrdə Azərbaycanda kütləvi aclıq haqqında məlumat yoxdur.

⁵ Всеподданнейший отчет начальника Елисаветпольской губернии за 1884 год. АМЕА ТІЕА, inv.2361 (3), v.919.

⁶ Али Сойбат Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, Изд-во Акад. наук Азерб. ССР, 1958, с.167.

⁷ Али Сойбат Сумбатзаде. *Yenə orada*, Сельское хозяйство Азерб..., с.168-169.

⁸ Али Сойбат Сумбатзаде. *Yenə orada*, Сельское хозяйство Азерб..., с.175.

Yelizavetpol quberniyasında istehsal olunan əmtəlik taxılın quberniya daxilində əsas alıcıları əkinçiliklə məşğul olmayan köçəri əhali, yüksək dağ zolağında yaşayan əhali, aztorpaqlı kəndlilər, quberniya ərazisində yerləşən rus qoşunları və ən başlıcası, əhalinin 10% təşkil edən şəhər əhalisi idi.

Yelizavetpol quberniyasında 80-ci illərin II yarısından etibarən taxılın əmtəliyinin artdığını ixrac olunan məhsullar haqqında məlumatlar da təsdiq edir. Məsələn 1886-cı ildə quberniyadan 209 min pud buğda unu, 3600 min pud buğda, 50 min pud düyü, 596 min pud arpa çıxarılmışdı.⁹ Əmtəlik taxılın qalan hissəsi quberniyadan kənara ixrac olunurdu.

Sonrakı illərə dair qubernator hesabatlarında istehsal olunmuş taxılın çox hissəsinin satış üçün ixrac edildiyi ilə bağlı konkret rəqəmlər vardır. Məsələn, 1893-cü ildə quberniyadan 795896 pud taxıl və 47932 pud buğda unu ixrac edilmişdi. Artıq (izafi) taxıl istehsalının yaranması onun bazara çıxarılmasına imkan yaratdı. M. İsmayılovun araşdırmalarına görə, XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda hər kənd sakini orta hesabla 30 puda yaxın taxıl istehlak edir, satış üçün cəmi 7 pud taxıl qalırdı.¹⁰ Yelizavetpol quberniyasında istehsal olunan taxılın artığı satış üçün Azərbaycanın digər bölgələrinə, Gürcüstana və Dağıstana ixrac edilirdi. “1898-ci il üzrə Yelizavetpol quberniyasının Şərhində” (“Обзор Елисаветпольской Губернии за 1898 год”). 1998-ci ildə 3124043 pud taxıl istehsal olunmuşdu ki, bu da quberniya üzrə orta hesabla adambaşına 3.5 çətvər təşkil edirdi. Quberniyanın qəzaları üzrə bu rəqəm fərqli idi: Ərəş qəzasında 6, Cavanşir qəzasında 4, Şuşa, Nuxa, Yelizavetpol, Cəbrayıl qəzalarında 3.5-3, Qazax qəzasında həтта 2.4 çətvər.¹¹ Ümumiyyətlə, Yelizavetpol quberniyası (əsasən də Yelizavetpol, Ərəş, Nuxa və Şuşa qəzaları) Cənubi Qafqazda əsas buğda istehsalı bölgəsi sayılırdı.

Əsas ixrac olunan buğda növü isə sarı buğda (arnautka) idi. Buğda ilə yanaşı arpa və düyü (daha az miqdarda) da ixrac olunurdu. Lakin texniki bitkilərin istehsalının artması ilə buğda istehsalının azalması həm də sonuncunun ixracının (1886-cı ildən başlayaraq) aşağı düşməsinə və tədricən aradan qalxmasına gətirib çıxardı. 1886-cı ildə 4.448.695 pud, 1887-ci ildə 3.261. 905 pud, 1893-cü ildə 795.896 pud taxıl ixrac edildiyi halda, 90-cı illərdə quberniyadan taxıl və taxıl məhsullarının ixracına dair rəqəmlərə rast gəlinmir.¹²

Heyvan və heyvandarlıq məhsulları da ticarət olunan əsas əmtəəyə çevrilirdi. Quberniya ərazisində heyvanların və onların məhsullarının topdan satışının həyata keçirildiyi bir neçə bazar mövcud idi. Eyni zamanda bu məhsullar Cənubi Qafqazın digər şəhərlərinə, cümlədən Bakıya və Tiflisə aparılırdı. 1899-cu ildə Yelizavetpol quberniyasında hər il 3255 min rubluq iri və kiçik buynuzlu heyvan satılırdı.¹³

⁹ **Кавказ в сельскохозяйственном отношении в 1899 году**, Сост. С.Заваров. Тифлис, Изд. Имп. Кавказ. о-ва сел. хоз-ва, 1900, с.33-35.

¹⁰ Махмуд Исмаилов. **Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начале XX в.** Баку, Санкт-Петербург, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.37.

¹¹ **Обзор Елисаветпольской Губернии за 1898 год. (приложение к всеподданнейшему отчету)**. Тифлис, Типография Грузинск. Издательск. Т-ва, 1899, с.13.

¹² Илья Сегаль. **Крестьянское землевладение в Закавказье**. Тифлис, 1912, с.18-19.

¹³ **Yenə orada, Kavkaz в сельскохозяйственном отно...**, с.204.

Heyvandarlıqla birbaşa asılı olan dəri-gön və yun məmulatları da əmtəə xarakteri daşımağa başlayırdı. Quberniyada emal olunana bu məmulatlar təkcə yerli bazarda satılmır, həmçinin Rusiya və Avropaya ixrac olunurdu.

Dövrə aid mənbələrdə, eləcə də həmin dövrdə kənd təsərrüfatının vəziyyətinə həsr olunmuş tədqiqatlarda üzümçülüyn inkişaf vəziyyətindən bəhs edilərkən daha çox şərabçılıq, çaxır istehsal və araqqəkmə ilə bağlı göstəricilərə istinad edilir. Halbuki quberniyanın azərbaycanlı əhalisi dini etiqadlarına görə bu sahələrlə məşğul olmur, yetişdirdikləri üzümü ya meyvə kimi istehlak edir, ya da bazarda satırdılar. Ona görə də üzümçülüyn vəziyyəti ilə bağlı əsas göstərici istehsal olunmuş şərabın (çaxırın) vedrələrlə həcmi idi. Ə.Sumbatzadənin əsərində 1870-1899-cu illərdə Yelizavetpol quberniyasında şərabçılığın inkişaf dinamikasını özündə əks etdirən cədvəl verilmişdir. Həmin cədvəldən bəlli olur ki, 1870-ci ildə quberniyada 246000 vedrə, 1879-cu ildə 230311, 1884-cü ildə isə 221485 vedrə çaxır istehsal olunmuşdu. Yəni 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində şərabçılıqda ciddi artım yox idi. Yalnız Cənubi Qafqaz dəmir yolunu Bakı hissəsinin işə salınması ilə bu sahədə dönüş baş vermişdi. 1887-ci ildə 400000, 1891-ci ildə 777083, 1897-ci ildə 1.112.748, 1899-cu ildə isə 756051 vedrə çaxır istehsal olunmuşdu. Bu isə öz növbəsində quberniyada üzüm bağlarının sahəsinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdı. Belə ki, 1887-ci ildə 1600 desyatin üzüm bağı var idisə, 1895-ci ildə onun sahəsi 20426 desyatınə qədər artmışdı.¹⁴

Quberniyada əsas şərabçılıq bölgəsi Gəncə şəhəri və Yelizavetpol qəzası (əsas çaxır istehsalı olan Yelenendorf kəndi bu qəzada yerləşirdi) və Şuşa qəzası idi. 1898-ci ildə quberniyada hasil olunmuş 811.100 vedrədən 393.700 vedrə Yelizavetpol qəzasının, 90.000 vedrə Gəncə şəhərinin payına düşürdü, sonrakı yeri Şuşa qəzası (125.000 vedrə) və Qazax qəzası (875.000 vedrə) tuturdu.¹⁵ Quberniyada azərbaycanlılar istehsal etdikləri üzümün əsas hissəsini erməni şərabçılara satırdılar. Yelizavetpol quberniyası, əsasən də Gəncə şəhəri təzə üzüm də ixrac edirdi. 1891-1893-cü illərdə Cənubi Qafqaz dəmir yolu ilə ixrac edilmiş 257 400 pud üzümün 152 min pudu quberniyanın payına (Bakı quberniyasının payına isə 3 dəfə az – 57 min pud) düşmüşdü. Araşdırılan dövrdə Kürdəmir nəinki quberniyada, bütün Azərbaycanda üzümün topdan satışının mərkəzi məntəqəsinə çevrilməyə başlamışdı. Əksər hallarda üzümü burada istehsalçıların özləri deyil, möhtəkirlər satırdılar. Tədricən möhtəkirlər üzümü (və digər məhsulları) istehsalçılardan alaraq yerli bazarda satmaqla deyil, həm də başqa bölgələrə və şəhərlər ixrac etməklə məşğul olmağa başlamışdılar ki, bu da üzümçülükdə əmtəəlik istehsalın artmasını göstərirdi. Quberniyada yetişdirilən üzüm Rusiyanın iri şəhərlərinə ixrac olunmağa başlamışdı.

Göründüyü kimi, artıq XIX əsrin sonlarına doğru Yelizavetpol quberniyasında kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalı getdikcə genişlənməyə başlamış və sonrakı illərdə bütün kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrini əhatə etmişdi.

¹⁴ *Упенə orada, Кавказ в сельскохозяйственном отношении в 1899 году*. 1900, с.260

¹⁵ *Обзор Елисаветпольской Губернии за 1898 год (приложение к всеподданнейшему отчету)*. Тифлис, Типография Грузинск. Издательск. Т-ва, 1899, с.9-10.

Kənd təsərrüfatının texniki təchizatı hələ də zəif olaraq qalırdı, təsərrüfatlarda istifadə olunan əsas əmək alətləri bel, xış, dəryaz, oraq olaraq qalırdı. Bununla yanaşı əsrin sonlarına yaxın yeni, daha müasir texnikadan – dəmir kotandan, taxılbiçən və taxıldöyən maşınlardan da istifadə olunmağa başlanmışdı. Lakin bu texnikalar əsasən alman və rus kəndlilərinin təsərrüfatlarında mövcud idi. Onların təsiri altında azərbaycanlılar da tədricən öz təsərrüfatlarında yeni texnikanı tətbiq etməyə başlamışdılar. Əlbəttə, təkmil texnikanın alınması və onlara xidmət baha başa gəldiyindən onlardan bir qayda olaraq varlı və orta sahibkarlar, qolçomaqlar ö təsərrüfatlarında istifadə edirdilər. Texnika quberniya ərazisinə əsasən Rusiyadan gətirilsə də rus və alman köçkünləri özləri də dəmir kotan düzəltməyə başlamışdılar. Gətirilən maşınlar tez-tez sıradan çıxır, onların ehtiyatları isə tapılmırdı. 1900-cü ildə Gəncə şəhərində ilk kənd təsərrüfatı maşınlarını təmir edildiyi emalatxanalar yaradıldı.¹⁶ Statistik məlumatlara görə 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 567 dəmir kotan var idi ki, onların əksəriyyəti (560) dəmir yolunun keçdiyi dörd qəzada (Yelizavetpol, Cavanşir, Ərəş, Qazax) idi Həmin ildə quberniya təsərrüfatlarında əkinçilik alətlərindən 10 taxıldöyən maşın və 2 samankəsən maşın da var idi.¹⁷ 1910-cu ildə gətirilmə kotanların sayı təqribən 10 dəfə artaraq 4744-ə çatmışdı, yerli kotanların sayı isə bundan 10 dəfə çox idi.¹⁸ XX əsrin sonlarında qəzalarda, o cümlədən Yelizavetpol, Şuşa, Qazax, Nuxa qəzalarında kənd təsərrüfatı maşınlarının satışı ilə məşğul olan ilk kontorlar və anbarlar da təşəkkül tapırdı. 1900-cü ildə Gəncə şəhərində kənd təsərrüfatı alətlərinin istehsalı üzrə emalatxana təşkil edilmişdi.¹⁹

Beləliklə, Yelizavetpol quberniyasında əkinçilik texnikasının geniş tətbiq edilməsi kənd təsərrüfatında əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsinin, məhsuldarlığın artmasına təsir göstərən mühüm amillərdən biri oldu.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Yelizavetpol quberniyasında da iki torpaq mülkiyyəti növü mövcud idi: xəzinə (dövlət) və özəl (sahibkar) torpaqları. Sonuncular öz növbəsində bəylərin istifadəsində olan torpaqlara və sahibkar kəndlilərin pay torpaqlara bölünürdü. Quberniyada torpaqların təqribən 65-70% xəzinə torpaqlarından (rəsmi sənədlərdə onlar “оброчная статья” “töycü maddəsi” adında qeydə alınırdılar – Ş.M.) ibarət idi və onların əhəmiyyətli hissəsi dövlət kəndlilərinin (camaatın) sərəncamında idi. Bu torpaqlar sisteməti olaraq kəndlilər arasında yəni-dən bölüşdürülürdü. Lakin XIX əsrin sonlarından başlayaraq ənənəvi torpaq bölgüsü tez-tez pozulmağa başlamışdı, bu isə torpağın varlı kəndlilərin əlində cəmləşməsinə gətirib çıxarırdı. Torpaq nəsilədən nəslə keçdiyindən parçalanmaya məruz qalır, xırdalanırdı, buna görə də kəndlinin yaşayışını təmin edə bilmirdi. Aztorpaqlı kəndlilər ac qalmamaq üçün öz kiçik torpaqlarını varlı kəndlilərə (qolçomaqlar) icarəyə verməli və onların yanında muzdla işləməli olurdular. Nəticədə torpaqların

¹⁶ Махмуд Исмаилов. **Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начале XX в.** Баку; Санкт-Петербург, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.151.

¹⁷ **Кавказское сельское хозяйство**, 1898, №246, 24 сентября, с.49-50.

¹⁸ Махмуд Исмаилов. **Yenə orada, Капитализм в сельском хозяй...**, с.53-54.

¹⁹ Али Сойбат Сумбатзаде. **Yenə orada, Сельское хозяйство Азербайджана...**, с.321.

satqısı və girov verilməsi geniş yayılmağa başlayırdı. Quberniyada xəzinə torpaqlarının hüdudlanması tam başa çatdırılmadığından bəylər və qolçomaqlar kəndlərin istifadəsində olan dövlət torpaqlarını ələ keçirirdilər. Xüsusi sahibkar torpaqlarına bitişik olan xəzinə torpaqlarının əksəriyyəti bəylər, əsasən də ən nüfuzlu Şamxorskilər, Şahmalıyevlər, Adıgözəlovlar və başqaları tərəfindən ələ keçirilmişdi. Bu da kəndlilərin torpaqsızlaşmasının bir forması idi.

Əkinə yararlı torpaqlarla yanaşı, digər torpaqlar (otlaqlar, meşələr və s.) də dövlətin mülkiyyətində idi. İ.Həsənovun hesablamalarına görə XIX əsrin sonlarında Yelizavetpol quberniyasında kəndlilərin sayı 625416 min nəfərdən ibarət idi ki, onların 364351 nəfəri (58.25%) dövlət kəndliləri idi.²⁰

Ümumi torpaqların 75% xəzinənin mülkiyyətində idi. 1897-ci ildə quberniyada 2744 xüsusi sahibkar təsərrüfatı mövcud idi ki, onlar mülkiyyətində olan torpağın ümumi həcmi 440 795 desyatın təşkil edirdi. Xüsusi sahibkar təsərrüfatlarının əksəriyyətinin (1980) sərəncamında 5 desyatından 1000 desyatınədək torpaq var idi. 1000 desyatından artıq torpağı olan sahibkarların sayı 67 nəfər təşkil edirdi.²¹ 1898-ci ilin əvvəllərinə olan məlumatlara görə Yelizavetpol quberniyasında xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların ümumi sahəsi 513779 desyatın təşkil edirdi ki, onların əksəriyyəti Yelizavetpol qəzasının payına düşürdü – 122310 des., Zəngəzur qəzasında 82614, Qazax qəzasında 72677, Şuşa qəzasında 64418, Cəbrayıl qəzasında 51904, Cavanşir qəzasında 51424, Nuxa qəzasında 43018 desyatın torpaq özəl mülkiyyətdə idi. Konkret məlumatlar olmasa da, özəl torpaqların əsasən bəylərə məxsus olması şübhə doğurmur.

Araşdırılan dövrdə quberniyanın kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinin genişlənməsinin mühüm təzahürlərindən biri də torpağın alqı-satqı, girov və icarə obyektinə çevrilməsi idi. Bu isə öz növbəsində torpaqdan icmalılıqla istifadənin dağılmasına və kəndli sinfinin təbəqələşməsi prosesinin güclənməsinə, torpaqların kəndlilərin əlindən çıxmasına (torpaqsızlaşdırılmaya), torpağın varlı kəndlilərin və qolçomaqların əlində cəmlənməsinə gətirib çıxarırdı. Əgər XIX əsrin 80-ci illərində Yelizavetpol quberniyasının 4 qəzasında (Cəbrayıl, Cavanşir, Zəngəzur, Şuşa qəzalarında) kəndlilərin adambaşına pay torpaqları orta hesabla 0.96 desyatın təşkil edirdisə, 1906-cı ildə bu rəqəm azalaraq 0.64 desyatın təşkil etmişdi.²²

Torpaqsızlaşmanın əsas səbəbləri arasında bir tərəfdən maddi çətinliklər ucbatından kəndlilərin öz torpaqlarının varlı kəndlilər və qolçomaqlara satmağa məcbur olmaları (bəzi hallarda sonuncular kəndlilərin onlara borcu olduqlarına iddia edərək kəndliləri torpaqlarının ələ keçirirdilər), icarəyə və girov vermə idisə, digər

²⁰ Исмаил Гасанов. **Аграрные отношения в государственной деревне Азербайджана в конце XIX века (80-90 гг).** Диссертация на соискание доктора исторических наук, 1965, АМЭА ТІ ЕА, №4640, с.40.

²¹ **Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края.** Тифлис, 1899, с.87.

²² Симон Заварян. **Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 годов,** СПб, 1907, с.10; Махмуд Исмаилов. **Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начале XX в.** Баку; Санкт-Петербург, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.107.

tərəfdən ənənəvi olaraq köçəri maldarlıqla məşğul olan kəndlilərin oturaq həyat tərzinə keçmələri ilə əlaqədar torpağa olan ehtiyacın artması idi.

Torpaqsızlaşdırmaya gətirib çıxaran amillər arasında sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq iri sənayeçilərin xammal (pambıq, üzüm, arama, tütün və s.) əldə etmək üçün quberniyanın müxtəlif ərazilərində torpaqları kütləvi şəkildə satın almaları və iri plantasiyalar yaratmaları da var idi.²³ Torpaq sahələri ilə yanaşı, mal-qaranın və su hövzələrinin də şəhər burjuaziyasının əlində cəmləşməsi prosesi gərdirdi. Quberniya ərazisində olan çaylardan əkin sahələrinə su vuran əksər suvaranlar (vodakaçkalar) da yalnız sahibkarlara və qolçomaqlara məxsus idi və onlar bundan istifadə edərək kəndlilərin istismarını gücləndirirdilər.²⁴

Bütövlükdə XX əsrin sonlarına yaxın Yelizavetpol quberniyasının əsas kənd təsərrüfatı sahələrində (taxılçılıq, üzümçülük, pambıqçılıq, ipəkçilik) natural təsərrüfatın tədricən aradan qalxır və əmtəə istehsalı və əmtəə-pul münasibətləri geniş yayılmağa başlayırdı.

Torpağın 65-70% dövlətin mülkiyyətində idi və bu torpaqların əksər hissəsi kəndlilərin 70-75% təşkil edən dövlət kəndlilərinin istifadəsində idi. Dövlət kəndliləri şəxsi azadlığa malik idilər və bu amil bazar iqtisadiyyatının əsas şərtlərindən biri idi. Quberniya kəndlilərinin sosial strukturunda da ciddi dəyişikliklər baş verir, bir tərəfdən varlı kəndlilər, qolçomaqlar sinfi, digər tərəfdən isə torpaq payı olmayan kəndlilər təbəqəsi təşəkkül tapırdı. Torpağın digər hissəsi xüsusi mülkiyyətçilərin əlində idi. 1870 il islahatına görə kəndlilər şəxsi azadlıq əldə etsələr də pay torpaqlarını satın ala bilmədiklərindən 1912-ci ilə qədər müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirir və bəylərdən iqtisadi vəziyyətdən asılı olmağa davam edirdilər. Bu amil araşdırılan dövrün sonlarında torpaq sahibliyinin yarımfeodal xarakter daşdığını, eyni zamanda əmtəə-kapitalist formasının getdikcə genişləndiyini göstərirdi. Bunun əsas təzahürü quberniyanın bütün kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrində muzdlu işçi qüvvəsinin tətbiq olunması idi. Göründüyü kimi, Rusiya imperiyasında əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı 1868-1900-cü illərdə Yelizavetpol quberniyasında da kənd təsərrüfatının inkişafına öz müsbət təsirini göstərirdi. Lakin kənd təsərrüfatının inkişafını ləngidən bir sıra amillər hələ də qalmaqda idi. Bu amillər içərisində təsərrüfatın texniki cəhətdə zəif təchizatı və bununla əlaqədar olaraq bütün sahələrin ekstensiv üsulla aparılmasını qeyd etmək lazımdır. Əkinçilik texnikasının çox geridə qalmasını himn illərdə rəsmi orqanlar da etiraf edirdilər. Texnikanın primitivliyi və geri qalmış əkinçilik üsulunun mövcudluğu qubernator hesabatlarında belə etiraf olunurdu. Kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidən mühüm amillərdən biri də torpaq sahiblərinin əkinçilikdə təkmil alətlərin və qabaqcıl aqrotexnikanın tətbiqində maraqlı olmamaları idi. Onlar öz torpaqlarını kəndlilərə icarəyə verərək məhsulun 10% və daha çoxunu götürür və öz təsərrüfatlarının yaxşılaşdırılmasında iştirak etmirdilər. Məhsuldarlıq bir qayda olaraq iqlim şərtlərindən asılı olurdu.

²³ Махмуд Исмаилов. **Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начале XX в.** Баку; Санкт-Петербург, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.118.

²⁴ Махмуд Исмаилов. **Yenə orada, Капитализм...**, с.120-122.

80-90-cı illərdə əmtəə-pul (kapitalist) münasibətləri heyvandarlıq istisna olmaqla quberniya kənd təsərrüfatının əksər sahələrinə sirayət etmiş, bu sahələrdə əmtəə istehsalı artmaqla yanaşı, muzzdlu qüvvədən istifadənin miqyası da genişlənmişdi. Kənd təsərrüfatında əmtəə sahələrinin inkişafı ticarət və sələmçi kapitalın da yaranmasına və inkişafına təkan verirdi. Xüsusən 80-ci illərdən başlayaraq quberniyanın ipəkçilik sahəsində ticarət-sələmçi kapitalın daxil olması daha sürətlə gedirdi. Kəndlərdə baramanı ucuz qiymətə alan möhtəkilər (vasitəçilər) onu daha sonra baha qiymətə zavodlara satırdılar.²⁵

Nəticə

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan tarixçilərinin apardıqları elmi tədqiqatlar araşdırılan dövrdə Şimal Azərbaycanın, o cümlədən Yelizavetpol quberniyasının kənd təsərrüfatında feodal-patriarxal qalıqlarının qalmasına baxmayaraq kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyini üzə çıxarmış və guya “qonşu Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə Azərbaycanın geridə qalmış ölkə olması” haqqında tezis heç bir elmi əsasın olmadığı sübut etmişdir. Bütövlükdə XX əsrin sonlarında Yelizavetpol quberniyasının kənd təsərrüfatında əmtəə-pul münasibətləri getdikcə inkişaf edir, əmtəə istehsalı artır, muzzdlu əməkdən istifadə, yeni mütərəqqi texnikanın tətbiqi genişləndirirdi. Buna baxmayaraq bu sahədə hələ də kiçik kəndli təsərrüfatları üstünlük təşkil edirdi ki, onlarda da əsasən fərdi əməkdən istifadə edilir, məhsul isə şəxsi istehlak üçün yetişdirilirdi.

Beləliklə, XIX əsrin son rübündə bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Yelizavetpol quberniyasında kəndlilərin təbəqələşməsi dərinləşir, kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma, texniki bitkilərin, xüsusən pambığın istehsalı genişlənilir, muzzdlu əməyin tətbiqi artırdı. Bütün bunların təsiri altında kənd təsərrüfatı daha geniş miqyasda əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb olunurdu. Nəticədə artıq XX əsrin əvvəllərində Gəncə quberniyasının kənd təsərrüfatında bazar iqtisadiyyatı (kapitalizm) tədricən əsas istehsal üsuluna çevrilirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Всеподданнейший отчет начальника Елисаветпольской губернии за 1884 год.** АМЕА ТІЕА, inv. 2361 (3), v.69.
2. Гасанов Исмаил. Аграрные отношения в государственной деревне Азербайджана в конце XIX века (80-90 гг). Диссертация на соискание доктора исторических наук, 1965, АМЕА ТІЕА, №4640.
3. Заварян Симон. **Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 годов**, СПб, 1907, 61 с.
4. Исмаилов Махмуд. **Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начале XX в.** Баку; Санкт-Петербург, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, 305 с.
5. **Кавказ в сельскохозяйственном отношении в 1899 году.** Сост. С.Заваров, Тифлис, Изд. Имп. Кавказ. о-ва сел. хоз-ва, 1900, 349 с.

²⁵ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.IV. Тифлис, 1888, с.235-236.

6. **Кавказский календарь на 1888 год.** Тифлис: Тифлис: Гл. упр. наместника Кавказского, 1887.
7. **Кавказское сельское хозяйство**, 1898, №246, 24 сентября.
8. **Обзор Елисаветпольской Губернии** за 1898 г. (приложение к всеподданнейшему отчету). Тифлис, Типография Грузинск. Издательск. Т-ва, 1899, 50 с.
9. **Сборник сведений о Елисаветпольской губернии.** Издание Елисаветпольского губернского статистического комитета; сост. И.Л.Сегаль. Тифлис, Типография Т-ва Версичев и Каменмахер, 1902, 301 с.
10. **Сборник статистических данных о землевладении** и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899, 824 с.
11. **Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края**, т.IV. Тифлис, 1888, 279 с.
12. Сегаль Илья. **Крестьянское землевладение в Закавказье.** Тифлис, 1912, 296 с.
13. Сумбатзаде Али Сойбат. **Сельское хозяйство Азербайджана** в 19 в. Баку, Изд-во Акад. наук Азерб. ССР, 1958, 363 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Musayeva Şəfa Xasafət qızı – baş müəllim, İctimai fənlər kafedrası. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti. Azərbaycan, Gəncə

Musaeva Shafa Khasafat – senior lecturer, Department of Social Sciences. Azerbaijan State Agrarian University. Azerbaijan, Ganja